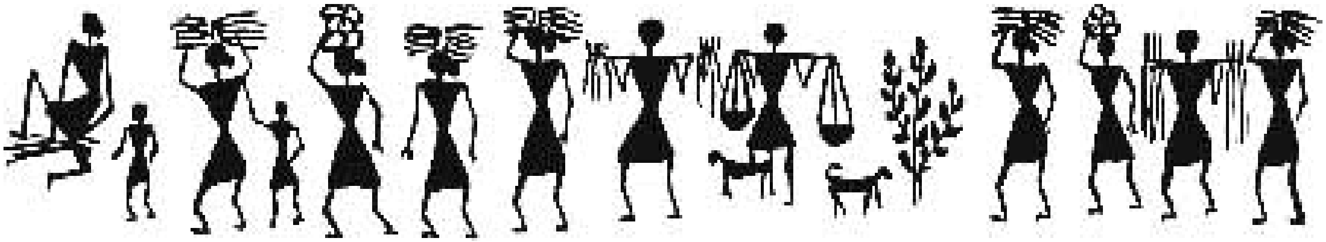

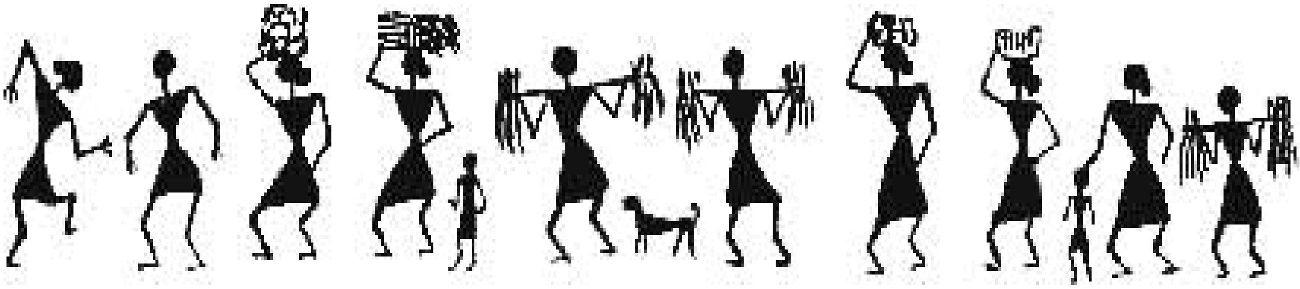

महाराष्ट्र शासन

अर्थसंकल्पः २०१८-१९

आदिवासी विकास विभाग

समर्थन

अर्थसंकल्प अध्ययन केंद्र

१०५, लोटस हाऊस, लिबर्टी सिनेमाच्या बाजूला, बॉम्बे हॉस्पिटल जवळ, सर विठ्ठलदास ठाकरसी मार्ग,

मरिन लाईन्स (पू), मुंबई -४०० ०२० ☏ ०२२-२२००३०६०

Email: samarthanmumbai97@gmail.com website: www.samarthanadvocacy.org

समर्थन

संस्थापक अध्यक्ष : **स्व. सदानंद वर्दे**

संस्थापक : **श्री. विवेक पंडित**

अध्यक्ष : **श्री. प्रविण महाजन**

उपाध्यक्ष: **श्री. आशिष कुलकर्णी**

कार्याध्यक्ष: **श्री. संतोष पाटील**

सचिव : **श्री. सुशील शुक्ल**

संपादन :

मुक्ता भारती

विश्लेषण आणि संकलन:

रुपेश कीर -९८९२९३९६१७

मॅकेन्झी डाबरे - ९६६५००६४२९

विशेष सहाय्य :

स्नेहा घरत,अनुश्री करवा, सुनिल मिश्रा, विलास सुवरे, राजश्री कदम, उमेश सांगळे

मांडणी व अक्षरजुळणी :

प्रतिक्षा कोयंडे

नोंदणी क्रमांक:

पब्लिक ट्रस्ट रजिस्ट्रेशन क्र.एफ -१८९०३, मुंबई सोसायटी रजिस्ट्रेशन क्र. एम. एस. मुंबई १५६७/९६ जीबीबीएसडी

प्रकाशक (पत्रव्यवहार):

१०५, लोटस हाऊस, लिबर्टी सिनेमाच्या बाजूला, बॉम्बे हॉस्पिटल जवळ, सर विठ्ठलदास ठाकरसी मार्ग, मरिन लाईन्स (पू), मुंबई -४०० ०२०

☏ ०२२-२२००३०६०

Email:samarthanmumbai97@gmail.com

website: www.samarthanadvocacy.org

लोकशाही बळकट करण्याकरिता उपेक्षितांचे 'समर्थन'

समर्थन विषयी थोडेसे

धोरणात्मक प्रश्नांवर राज्यातील विविध उपेक्षित समाजघटक व धोरणकर्ते यांच्यामधील दुवा म्हणजे 'समर्थन'. राज्याच्या धोरणात्मक निर्णयांमध्ये उपेक्षितांच्या आशा-आकांक्षा प्रतिबिंबीत व्हाव्यात, त्यासाठी लोकशाही यंत्रणा अधिक लोकाभिमुख व्हाव्यात हा समर्थनचा उद्देश. समर्थन उपेक्षितांच्या न्याय्य हक्कांचे, त्यांच्या संघर्षाचे.

'समर्थन'च्या कामाचे विविध स्तर

◊ ग्रामीण संघटनांकडून व ग्रामीण पत्रकारांकडून येणारे लोकांचे प्रश्न समजून घेणे.

◊ प्रश्नांना राज्यस्तरावर प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रसिद्धी देणे.

◊ प्रश्नांवर विविध स्तरांवर चर्चा घडवून आणणे.

◊ विधिमंडळ सदस्यांपर्यंत प्रश्न पोहोचविणे.

◊ राज्य स्तरावर विविध लोकशाही यंत्रणांकडे, प्रशासनाकडे प्रश्नांचा पाठपुरावा करणे.

◊ आवश्यक असल्यास न्याययंत्रणेकडे दाद मागणे.

◊ ग्रामीण कार्यकर्ते व ग्रामीण पत्रकारांच्या क्षमता व कौशल्ये वाढावित यासाठी प्रशिक्षण देणे.

◊ लोकशाही यंत्रणेबाबतची माहिती प्रसारित करणे.

◊ अर्थसंकल्पासह राज्याच्या महत्त्वाच्या धोरणांचे विश्लेषण करणे.

टिपण वाचण्यापूर्वी थोडेसे. . .

- ‘समर्थन’ची प्रकाशने सत्तेतील तसेच विरोधातील सन्माननीय सदस्यांना उपयुक्त व्हावीत यासाठी असतात.
- सदर माहिती टिपणाचा उद्देश विधिमंडळ सभागृहांमध्ये राज्याच्या अर्थसंकल्पावर होणाऱ्या चर्चेत राज्याच्या अर्थसंकल्पातील माहिती सुलभपणे वाचता यावी आणि त्यामुळे विधिमंडळात दर्जेदार चर्चा व्हावी हा आहे.
- अर्थसंकल्प हा राज्याच्या धोरणाचा खराखुरा चेहरा असतो, प्राधान्यक्रमाचा आरसा असतो त्यामुळे अर्थसंकल्पातील तरतुदी राज्यातील दीन-दुर्बल घटकांच्या जीवनावर काय प्रभाव टाकतात यावर सभागृहात चर्चा व्हावी अशी अपेक्षा असते.
- माध्यमे जनमतावर प्रभाव टाकतात त्यामुळे धोरणकर्त्यांना त्याची दखल घ्यावी लागते. हे टिपण माध्यम प्रतिनिधींनाही संदर्भ पुस्तिका ठरावी असा प्रयत्न आहे.
- सदरची माहिती अर्थसंकल्पीय प्रकाशने, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या वित्तीय अहवाल, विनियोजन लेखे, शासनाच्या विविध विभागांनी, महामंडळांनी प्रकाशित केलेले अहवाल याच माहितीवर आधारित आहे. त्यात शासना व्यतिरिक्त अन्य संस्थांची मते अगर माहिती यांचा आधार घेतलेला नाही. त्यामुळे प्रत्येक माहितीखाली त्या माहितीचा स्त्रोत दिला आहे.
- तुलनात्मक अभ्यास करता यावा म्हणून २०११-१२ पासून २०१८-१९पर्यंत अर्थसंकल्पातील प्रत्यक्ष खर्च आणि तरतूद समाविष्ट केली आहे.
- माहिती काटेकोरपणे तपासण्यात आली आहे.तरीही काही त्रुटी राहिल्यास त्या निदर्शनास आणल्यास ऋणी राहू.
- प्रकाशन अधिक माहिती पूर्ण सुलभ आणि प्रभावी व्हावे म्हणून आपल्या सूचनांचे स्वागत आहे.
- अर्थसंकल्पविषयक अधिक माहिती जाणून घेण्याची कुणाची इच्छा असल्यास या विषयातील अनुभवी पत्रकार, ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ, विषयतज्ज्ञ तसेच निवृत्त सनदी अधिकारी यांचेमार्फत प्रत्यक्ष चर्चा घडवून आणण्याची जबाबदारी समर्थन स्वीकारीत आहे.
- प्रमुख सामाजिक सेवांचे विभागवार टिपण टप्प्या-टप्प्याने प्रसिद्ध करण्यात येईल.

विश्लेषण आणि संकलन: रुपेश कीर -९८९२९३९६१७
मॅकेन्झी डाबरे - ९६६५००६४२९

मार्गदर्शक-विवेक पंडित
संस्थापक, समर्थन

आदिवासी विकास विभाग

१५ जिल्हे ८० हून अधिक तालुक्यात विखुरलेले राज्यातील आदिवासी:

राज्यातील लोकसंख्येचा बहुतांश वंचित व दुर्लक्षित घटक असणारे हे आदिवासी लोक आहेत. समाजातील कमकुवत घटकांपैकी आदिवासी घटक अत्यंत दुर्बल असून भारतीय घटनेच्या कलम ४६ नुसार अनुसूचित जाती/जमातींच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक विकास करण्याकरिता व त्यांना सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारचे शोषण यापासून संरक्षण देण्यास शासन कटिबद्ध आहे. त्याप्रमाणे आदिवासी क्षेत्राचा तसेच या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्र शासनाने केलेल्या सूचना व मार्गदर्शक तत्त्वे यानुसार राज्य शासनाने आदिवासींसाठी एक स्वतंत्र जनजाती क्षेत्र उपयोजना सन १९७५-७६मध्ये तयार केली व त्याची अंमलबजावणी १ एप्रिल १९७६ पासून सुरू केली. या आदिवासी उपयोजनेमध्ये महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यातील ६८ तालुक्यामधील ६ हजार ९६२ गावे व १२ शहरे यांचा समावेश आहे.

आदिवासी प्रामुख्याने राज्यातील सह्याद्री, सातपुडा व पूर्व गोंडवाना या तीन दुर्गम, डोंगराळ व आडवळणी वन क्षेत्रांमध्ये राहतात. राज्याच्या सीमेवर त्यांची वसतिस्थाने आहेत. अशाप्रकारे भौगोलिक अंतरामुळे आदिवासी लोकांचे शोषण सुरू आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, या जमाती १५ जिल्ह्यांमध्ये आणि ८० हून अधिक तालुक्यांच्या ठिकाणी विखुरलेल्या आहेत. जरी त्या ऐतिहासिकदृष्ट्या या लगतच्या भूभागांमध्ये वसलेल्या असल्या तरी, अलिकडील वर्षांमध्ये अनेक क्षेत्रांपैकी कित्येक क्षेत्रात अल्पसंख्य बनलेल्या आहेत. तिसरी गोष्ट अशी आहे की, आदिवासी लोकांना अधिकारापासून वंचित ठेवणे व त्यांचे शोषण करणे यास एक ऐतिहासिक दुवा आहे. वसाहतवादाच्या काळात ब्रिटिशांनी त्यांना त्यांच्या वडिलोपार्जित भूसंपदा व वन हक्क यांच्यापासून वंचित ठेवले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, जरी भारताच्या संविधानाने विविध संरक्षक उपाययोजना व हमी यांची तरतूद केलेली असली तरी, आदिवासी हे प्रशासकीय बेजबाबदारपणाचे व बिगर आदिवासी लोकांकडून होणाऱ्या शोषणाचे बळी ठरले होते. चौथी गोष्ट, त्यांची संस्कृती व भाषा ही उद्योगकेंद्रीत शक्तींनी धोक्यात आणलेली आहे. आदिवासी लोकांमधील विकासविषयक वैफल्य व असंतोष यात वाढ होत असल्याचे अलिकडे दिसून येत आहे, विवक्षित जिल्ह्यात याची तीव्रता अधिक असल्याचे दिसून येते.

राज्यातील लोकसंख्येत १००लोकांमागे ९ आदिवासी:

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ११ कोटी २३ लाख इतकी असून, त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या १ कोटी ५ लाख १० हजार २१३ इतकी आहे. ही राज्याच्या लोकसंख्येच्या ९.३५ टक्के इतकी आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७, ७१३ चौ. किमी एवढे असून त्यापैकी ५०,७५७ चौ. किमी क्षेत्र आदिवासी उपयोजनेखाली येते. याचे प्रमाण १६.५ टक्के एवढे होते. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीचे यादीत एकूण ४७ आदिवासी जमातींचा समावेश असून, त्यातील प्रमुख जमाती भिल्ल, महादेव कोळी, परधान, डोंगर कोळी, राजगोंड, वारली, कोकणा, ठाकूर, ठाकर, काथोडी कोळी, मल्हार, आंध, कोरकू, धाणका या आहेत. *(वार्षिक आदिवासी घटक कार्यक्रम- २०१७-१८)*

राज्यातील आदिवासींना शिक्षण अजून कोसो दूरच :

राज्याची सर्वसाधारण लोकसंख्या व अनुसूचित जमाती यांच्यातील विकासाची तुलना करता वास्तव लक्षात येते. पुरुष साक्षरतेमध्ये अनुसूचित जमाती सर्वसाधारण लोकसंख्येच्या जवळजवळ २० टक्क्यांनी मागे पडल्या आहेत. तसेच महिला साक्षरतेमध्ये अनुसूचित जमाती सर्वसाधारण लोकसंख्येच्या अंदाजे ४१ टक्क्यांनी मागे पडल्या आहेत. एकूण नाव नोंदणीच्या प्रमाणात देखील अनुसूचित जमाती खूपच मागे पडल्या आहेत. ६-१७ वर्षे वयोगटातील शालाबाह्य मुलांमध्ये ३४.५ टक्के इतकी मुले अनुसूचित जमातीतील आहेत, तर १५.९ टक्के इतकी सर्वसाधारण लोकसंख्येतील आहेत. अनुसूचित जमातींसाठी ५-२९ वर्षे वयोगटातील प्रति विद्यार्थी सरासरी वार्षिक खर्च फक्त रुपये १ हजार २९७ इतका आहे. तर सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांवरील दरडोई खर्च रुपये ४ हजार ५११ इतका आहे. आरोग्याबाबत अनुसूचित जमातीतील मुलांची प्रतिकारक्षमता ३९.३ टक्के इतकी आहे आणि सर्वसाधारण लोकसंख्येकरिता हीच आकडेवारी ६२.२ टक्के इतकी आहे. *(केळकर समिती)*

महाराष्ट्रातील शंभरातील ९१ आदिवासी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली :

जिल्हा ग्रामीण विकास अभिकरणाने केलेल्या दारिद्र्यरेषेखालील सर्वेक्षणातून असे दिसून येते की, १९८० मध्ये ६३.७% आदिवासी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेच्या खाली होती तर १९९६-९७ मधील संदर्भ (Bench Mark) सर्वेक्षणामध्ये, उपयोजना क्षेत्रांमधील ९१.१% आदिवासी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली असल्याचे निश्चित केले आहे. (महाराष्ट्र शासन, २०१२ (ए): ४६७) संपूर्णतः आदिवासी लोकांमधील दारिद्र्य हे राज्याच्या जवळजवळ दुप्पट होते. याबाबत आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून अलिकडची राज्यव्यापी आकडेवारी उपलब्ध झालेली नव्हती. यावरून आदिवासी हा विकासाचा केंद्रबिंदू कोणत्याही शासनाच्या काळात प्राधान्यक्रमावर नव्हता.

आदिम जमाती गटांची (कातकरी, माडिया गोंड व कोलाम) त्याचप्रमाणे पारधी जमातीची स्थिती, इतर आदिवासी समूहापेक्षा अतिशय दयनीय आहे.

विभागाचा मागील ६ वर्षात सरासरी वार्षिक खर्च केवळ ४ हजार ७०० कोटी रुपये!

आलेख क्र.१ (रु. कोटीत)

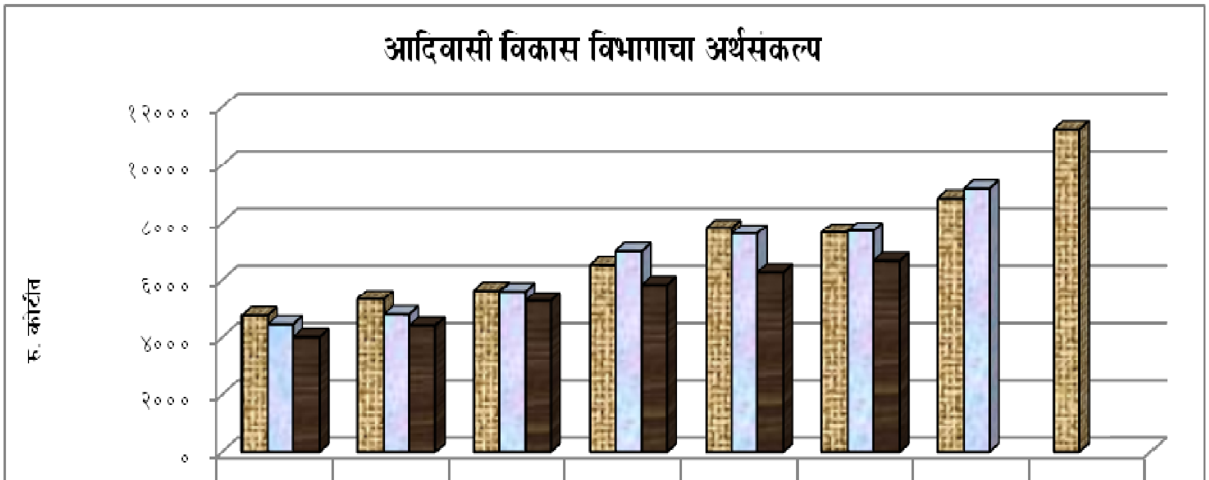

	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
अर्थसंकल्पीय अंदाज	४७४७	५३२२	५६१९	६५०३	७७९२	७६४३	८८१७	११२२१
सुधारित अंदाज	४४४४	४७८७	५५९३	६९८४	७५९५	७७००	९१६१	
प्रत्यक्ष खर्च	४००५	४४०१	५२६०	५८२८	६२५९	६६५३		

(स्रोत: अर्थसंकल्पीय अंदाज पुस्तिका व वित्तविषयक विवरणपत्र)

(टीप: वर्ष २०१७-१८ चे सुधारित अंदाज व वर्ष २०१८-१९ चे अर्थसंकल्पीय अंदाज)

- राज्यात वर्ष २०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या १ कोटी ०५ लाख १० हजार २१३ इतकी असूनही राज्याच्या अर्थसंकल्पात विभागाचा वाटा केवळ २.५६ टक्के इतका आहे.
- वर्ष २०११-१२ ते २०१६-१७ चा प्रत्यक्ष खर्च पाहिल्यास लक्षात येते की, राज्य शासन हे सातत्याने आदिवासी विकास विभागाला सुधारित अंदाजापेक्षा कमी प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देत आल्याचे दिसून येते.
- वर्ष २०१६-१७ मध्ये विभागाने सुधारित अंदाज रु. ७ हजार ७०० कोटी इतका होता. मात्र तेवढा निधी उपलब्ध झाला नाही व रु. ६ हजार ६५३ कोटी इतकाच निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.
- वर्ष २०११-१२ ते वर्ष २०१६-१७ पर्यंत आदिवासी विकास विभागाचा सरासरी वार्षिक खर्च रु.४ हजार ७०० कोटी इतका आहे.
- आदिवासी क्षेत्रातील बेरोजगारी, कुपोषण व दारिद्र्य वाढण्यामागे शासनाची उदासीनता दिसून येते. सातत्याने अर्थसंकल्पीत रकमेपेक्षा प्रचंड कमी निधी उपलब्ध होत असल्याने आदिवासी कायम उपेक्षित राहत आहेत.

आदिवासींच्या हक्काचे रु. १३ हजार कोटी ८१ लाख शासनाने हडपले!

तक्ता क्र. १ (रु.कोटीत)

वर्ष	वार्षिक योजना नियतव्यय	आ. उ.योजना ९ टक्क्या प्रमाणे अपेक्षित तरतूद	आदिवासी उपयोजना प्रस्तावित तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च	अनुशेष (४-६)
२०१०-११	३७९१७	३४१२	३३७४	२३२३	१०८९
२०११-१२	४१०००	३८५४	३६९३	३१०६	७४८
२०१२-१३	४५०००	४२३०	४००५	३४०१	८२९
२०१३-१४	४९०००	४६०६	४३६०	३९७९	६२६
२०१४-१५	५१२२२	४८१४	४८१४	४०९०	७२४
२०१५-१६	५४९९९	५१७०	५१७०	४५६२	६०७
२०१६-१७	५६९९७	५३५७	५३५७	४९५७	३९९
एकूण	**३३६१३५**	**३१४४३**	**३०७७३**	**२६४१८**	**५०२२**

(स्त्रोत: वार्षिक कार्यक्रम २०१८-१९ (विभागवार) व आदिवासी उपयोजना २०१७-१८

- **सन २०१०-११ ते २०१६-१७ या कालावधीत एकाही वर्षी शासनाने आदिवासी उपयोजनेसाठी राज्य योजनेतील ९ टक्के खर्च केलेला नाही.**
- **वर्ष २०१६-१७ मध्ये आदिवासी उपयोजनेसाठी तरतूद रु.५ हजार ३५७ कोटी इतका निश्चित करण्यात आला होता. त्यापैकी रु.४ हजार ९५७ कोटी उपलब्ध झाला. म्हणजेच तब्बल ३९९ कोटी इतका निधी कमी उपलब्ध झाला. युती शासन आदिवासींना कुपोषण व मृत्यूच्या खाईत ढकलत आहे. २०१०-११ ते २०१६-१७ या ७ वर्षांच्या कालावधीत आदिवासी समाज ५०२२ कोटी रुपयांच्या निधीपासून वंचित राहिले आहेत.**

वर्ष १९९४-९५ पासून वर्ष २०१६-१७ पर्यंत म्हणजेच आदिवासी उपयोजना कार्यान्वित करण्यात आल्यापासून आदिवासींना त्यांच्या हक्काच्या रु. १३ हजार कोटी ८१ लाखांपासून वंचित ठेवण्यात आलेले आहे. राघोजी भांगरा, नाग्या कातकरी या आदिवासी स्वातंत्र्यसेनानी स्वातंत्र्य लढ्यात स्वत:ला झोकून दिले. मात्र हाच आदिवासी समाज आज स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षानंतरही शिक्षण, आरोग्य, मूलभूत सोयींपासून वंचित आहे. आदिवासींच्या वाट्याचे रु. १३ हजार कोटी ८१ लाख इतक्या निधी त्यांच्या विकासासाठी वापरला न जाण्याला आजवरचे सारे राज्यकर्ते दोषी आहेत का? हा आदिवासींच्या विकास निधीचा अपहार नाही का?

सुकथनकर समितीने अशी शिफारस केली आहे की आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययाचा मोठा भाग आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ देणाऱ्या स्थानिक योजनांसाठी दिला पाहिजे. उदा. लहान पाटबंधाऱ्याच्या योजना, मृद आणि जलसंधारण, ग्रामीण पाणी पुरवठा, जोड रस्ते, माता व बाल आरोग्य इत्यादी योजनांना प्राधान्याने निधी उपलब्ध करून गरजेचे असताना देखील जिल्ह्यांसाठी पुरेसा नियतव्यय खर्च करण्यात येत नाही.

राज्याच्या दरडोई जिल्हा उत्पन्नाबाबत आदिवासीबहुल व बिगर आदिवासी जिल्ह्यात विषमतेची प्रचंड दरी

राज्याच्या सरासरीपेक्षा आदिवासींचे दरडोई उत्पन्न रुपये ७५ हजार ५००ने कमी

राज्याचे आर्थिक सर्वेक्षण स्पष्टपणे राज्याची सरासरी व आदिवासीबहुल जिल्हे या दरम्यानच्या दरडोई उत्पन्नातील असमर्थता दर्शविते. जर आपण नंदूरबार (रु. ७८ हजार ५३१) आणि गडचिरोली (रु. ७८ हजार ८६३) व यवतमाळ (रु. ९८ हजार ६६१) यासारख्या आदिवासींचे प्राबल्य असणाऱ्या जिल्ह्यांच्या दरडोई उत्पन्नाची तुलना केली तर आपणास असे दिसून येते की, पुणे (रु.२ लाख २२ हजार ८), ठाणे (रु.२ लाख ३६ हजार १९९) व मुंबईचे (रु. २ लाख ७९ हजार ९६५) आहे. तर राज्याचे दरडोई उत्पन्न हे (रु.१ लाख ६५ हजार, ४९१) इतके आहे. शहरी भागाचे दरडोई उत्पन्न हे नंदूरबार व गडचिरोलीच्या दरडोई उत्पन्नाच्या जवळपास तिप्पट आहे. मुंबई-ठाणे-पुणे व गडचिरोली-नंदूरबार यांच्या दरडोई उत्पन्नातील तफावत साधारणत: रु. १ लाख ८१ हजार ३०४ इतके भरते. तर राज्याच्या सरासरीची तफावत साधारणत: रु. ७५ हजार ५०० इतकी भरते.

आलेख क्र.२

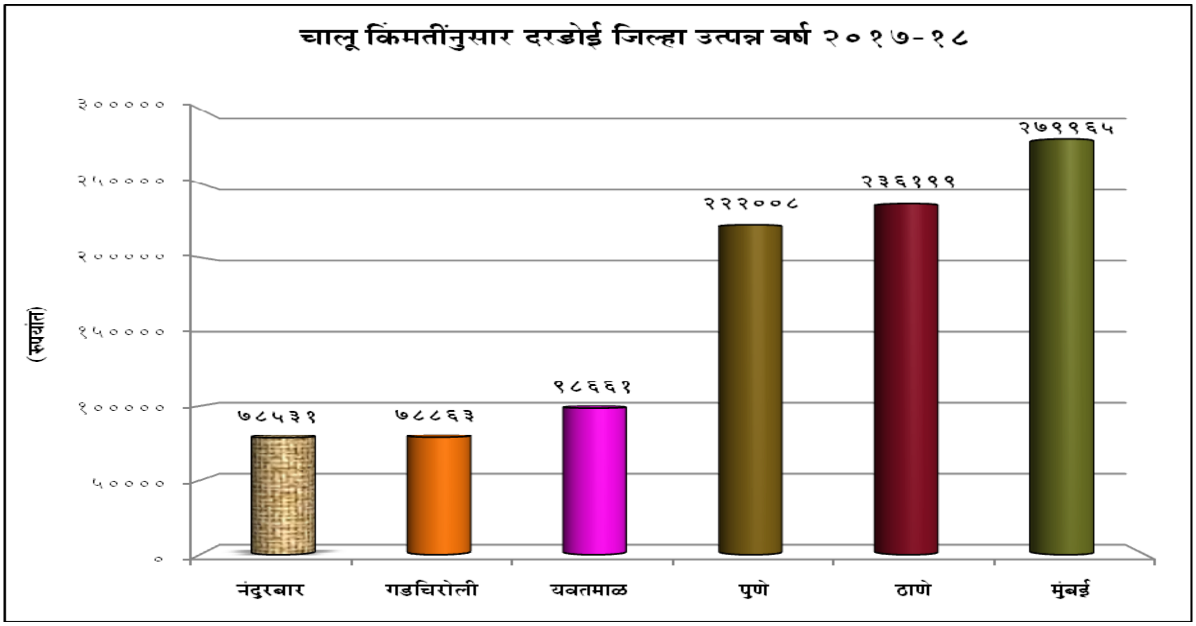

(स्रोत : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी वर्ष २०१७-१८)

- **सर्वात कमी दरडोई उत्पन्न असलेले तीन जिल्हे नंदुरबार (रु. ७८ हजार ५३१), गडचिरोली (रु. ७८ हजार ८६३), यवतमाळ (रु. ९८ हजार ६६१), असून पुणे (रु.२ लाख २२ हजार ८), ठाणे (रु.२ लाख ३६ हजार १९९) व मुंबईचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक (रु. २ लाख ७९ हजार ९६५) इतके आहे..**
- **मुंबई, ठाणे व पुणे येथील महानगरांचे दरडोई उत्पन्न आणि आदिवासी जिल्ह्यांचे उत्पन्न हे विषमतेची प्रचंड दरी निर्माण करते.**

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक

आदिवासी जिल्हे व तालुक्यांतील मानव विकास निर्देशांकात लक्षणीय मागासलेपण

आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा, नागरी सुखसोयी, दरडोई उत्पन्न, रोजगार, खर्च करण्याची क्षमता इ.याआधारे मानव विकास निर्देशांक काढला जातो. आरोग्यदायी दीर्घायुष्य, ज्ञान आणि दर्जेदार राहणीमान या तीन परिमाणाचा मानव विकासात विचार केला जातो. भारत मानव विकास अहवाल २०११ नुसार केरळ ०.७९० देशात प्रथम क्रमांकावर आहे. त्यापाठोपाठ दिल्ली ०.७५०, हिमाचल प्रदेश ०.६५२, गोवा ०.६१७, पंजाब ०.६०५, त्यानंतर महाराष्ट्र ०.५७२ सह सहाव्या क्रमांकावर आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातही मानव विकास निर्देशांकाची उच्च विकसित, विकसित, गरीब अशी जिल्हानिहाय विभागणी झाली.

महाराष्ट्रातील ३५ जिल्ह्यांपैकी ९ अति उच्च विकसित ०.७४२ आणि त्यापेक्षा जास्त १) मुंबई -०.८४१, पुणे ०.८१४, ठाणे ०.८००, ८ उच्च विकसित ०.७२० ते ०.७४२, २) सातारा - ०.७४२, रत्नागिरी ०.७३२, सोलापूर -०.७२८, ८ मध्यम विकसित ०.६७८ ते ०.७१८ ३) चंद्रपूर, ०.७१८, अमरावती ०.७०१, ९ जिल्हे अल्प विकसित, ०.६७१ व त्यापेक्षा कमी आहेत, ४) नंदूरबार - ०.६०४, गडचिरोली - ०.६०८ हे सर्वात शेवटी आहेत. राज्यातील तालुका स्तरावर मानव विकास निर्देशांक विचार करता, सर्वोच्च पातळीवरील पुणे जिल्ह्यातील तालुका (पुणे ०.८८८) आणि सर्वात खालचा (तळाचा) नंदूरबार जिल्ह्यांतील तालुका (अक्राणी ०.०५९) यांच्यामधील फरक, अतिहानीकारक आहे. आदिवासी समाजाचा दर्जा हा आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा, नागरी सुखसोयी आणि शासकीय सेवांचा उपयोग यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या प्रत्येक निर्देशकांच्या बाबतीत सर्वसाधारण लोकसंख्येपेक्षा निम्मे आहे.

तक्ता क्रमांक २

जिल्हा	मानव विकास निर्देशांक २०११	माविनि स्थिती	जिल्हा	मानव विकास निर्देशांक २०११	माविनि स्थिती
नंदूरबार	०.६०४	अल्प	बीड	०.६७८	मध्यम
गडचिरोली	०.६०८		परभणी	०.६८३	
वाशिम	०.६४६		बुलढाणा	०.६८४	
हिंगोली	०.६४८		यवतमाळ	०.७००	
उस्मानाबाद	०.६४९		गोंदिया	०.७०१	
नांदेड	०.६५७		अमरावती	०.७०१	
जालना	०.६६३		भंडारा	०.७१८	
लातूर	०.६६३		चंद्रपूर	०.७१८	
धुळे	०.६७१				
अहमदनगर	०.७२०	उच्च	सांगली	०.७४२	अति उच्च
अकोला	०.७२२		नाशिक	०.७४६	
वर्धा	०.७२३		सिंधुदुर्ग	०.७५३	
जळगाव	०.७२३		रायगड	०.७५९	
औरंगाबाद	०.७२७		कोल्हापूर	०.७७०	
सोलापूर	०.७२८		नागपूर	०.७८६	
रत्नागिरी	०.७३२		ठाणे	०.८००	
सातारा	०.७४२		पुणे	०.८१४	
			मुंबई	०.८४१	
			महाराष्ट्र	**०.७५२**	

आधार: महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

स्वातंत्र्याच्या ७ व्या दशकातही आदिवासींची स्थिती वंचितच

आदिवासी लोकसंख्येबाबतचा विकास निर्देशांकाचा गोषवारा

तक्ता क्रमांक ३

अ.क्र.	निर्देशांक	राज्य	आदिवासी
१	स्त्री साक्षरता(%)	६९	४१
२	बालरोग प्रतिकारक्षमता(%)	६२.५	३९
३	बालमृत्यू दर (आयएमआर)	४८	८०
४	दरडोई उत्पन्न (रुपये)	१,६५,४९१	७८,५३१ (नंदूरबार)
५	बालकांमधील कुपोषण (-३ एसडी)	१२	२९
६	तालुका विकास निर्देशांक सर्वोच्च पातळीवरील १५ तालुके विरुध्द खालच्या पातळीवरील १५ तालुके	०.७९७	०.२५२

(स्त्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८)

या मर्यादित आकडेवारीवरून असे सुचित होते की, विविध निर्देशांकावरून आदिवासी लोकांची स्थिती, राज्य सरासरीपेक्षा खूपच खालावलेली असून तुटीचे प्रमाण ३८ ते १४२% इतके आहे.

राज्यातील विषमतोल व असमान प्रादेशिक विकासामुळे एकत्रित नसलेल्या आकडेवारीमध्ये, वंचितपणा, गरिबी व असहायता पूर्णपणे दिसून येत नाही. सद्य:स्थितीत, महाराष्ट्रातील आदिवासी लोक हे केवळ अत्यंत गरीब व अतिशय उपेक्षित घटकच नाही तर ते अत्यंत शोषित आणि दुर्लक्षित गट देखील आहेत.

आदिवासींचा शासनाला विसर

आदिवासींचे आरोग्य व कुपोषण:

कुपोषित मुलांना गावपातळीवर उपचारासाठी ग्राम बाल विकास केंद्रे (व्हीसीडीसी), जी सध्या सरकारने बंद केली आहेत. गाव पातळीवर कुपोषणाला आळा घालण्यासाठी महत्त्वाची ग्राम बाल विकास केंद्रे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत, अंगणवाडीच्या माध्यमातून चालवली जात होती, ती सप्टेंबर २०१५ पासून बंद करण्यात आली आहेत.

कुपोषित मुलांना उपचार देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रस्तरावर चाईल्ड ट्रीटमेंट सेंटर (सीटीसी) तसेच ग्रामीण रुग्णालय स्तरावर पोषण पुनर्वसन केंद्रे (एनआरसी) सध्या सरकारने बंद केली आहेत.

महाराष्ट्राच्या आर्थिक पाहणीनुसार अर्भक मृत्यूदर हजारामागे २१इतका आहे. म्हणजेच आजही महाराष्ट्रात हजारामागे २१ बालकांना अपुऱ्या सोयी-सुविधा अभावी आपला जीव गमवावा लागत आहे व यामागील बहुतांशी मुले आदिवासी विभागातील आहेत.

नवसंजीवनी की मृत्यूची खाई

कुपोषित मुलांना गावपातळीवर उपचारासाठी ग्राम बाल विकास केंद्रे (व्हीसीडीसी), जी सध्या सरकारने बंद केली आहेत. गाव पातळीवर कुपोषणाला आळा घालण्यासाठी महत्वाची ग्राम बाल विकास केंद्रे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत, अंगणवाडीच्या माध्यमातून चालवली जात होती, ती सप्टेंबर २०१५ पासून बंद करण्यात आली आहेत. कुपोषित मुलांना उपचार देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रस्तरावर चाईल्ड ट्रीटमेंट सेंटर (सीटीसी) तसेच ग्रामीण रुग्णालय स्तरावर पोषण पुनर्वसन केंद्रे (एनआरसी) सध्या सरकारने बंद केली आहेत.

शासनाने २००९ मध्ये अनुसूचित जाती/जमातीतील गरोदर महिलांसाठी मातृत्व सहयोग योजना आणली. गरोदरपणामध्ये मातांना पोषक सकस आहार मिळावा यासाठी एक रकमी रुपये ४००० अनुदान मिळायचे. युती शासनाने ही योजना बंद केल्यामुळे २०१५ मध्ये ८३५६ गर्भवती महिलांना वंचित रहावे लागले.

राज्य शासनाने डॉ.ए.पी.जे अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना गर्भवती आदिवासी महिलांसाठी सुरू केली. योजना कागदावरच राहिली. अपुरा निधी, अयोग्य नियोजन, आदिवासी- दलित समाजाविषयीचा दुजाभाव व इच्छाशक्तीचा अभाव यामुळे महिला, मुले यांच्या आरोग्याशी सरकार खेळत आहे.

ग्राम बाल विकास केंद्रे (व्हीसीडीसी), प्राथमिक आरोग्य केंद्रस्तरावर चाईल्ड ट्रीटमेंट सेंटर (सीटीसी) तसेच ग्रामीण रुग्णालय स्तरावर पोषण पुनर्वसन केंद्रे (एनआरसी), मातृत्व सहयोग योजना आदी त्वरित पुन्हा सुरू करावीत व त्यासाठी मुबलक निधीची तरतूद करावी. या योजनेमुळे कुपोषित मुलांना आहारासोबत उपचार मिळणे शक्य होईल व परिणामी कुपोषणामुळे होणारे बालमृत्यू रोखले जातील.

राज्यात मागील १४ वर्षात ७३ हजार २०२ बालमृत्यू

राज्यातील विशेषत: आदिवासी भागातील अर्भक मृत्यू आणि माता मृत्यू कमी करण्यासाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात कार्यान्वित असलेल्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये एकसूत्रता व प्रभावीपणा आणण्याच्या दृष्टीने सर्व घटक कार्यक्रमांना एकत्र करून शासनाने नवसंजीवनी योजना सुरू केली आहे.

तक्ता क्र. ४. **नवसंजीवनी योजनांतर्गत बालमृत्यूची माहिती**

वर्ष	० ते १ वयोगट	१ ते ६ वयोगट	एकूण
२००४-०५	५५१८	२४८५	८००३
२००५-०६	५४०९	२२८१	७६९०
२००६-०७	५८०६	२१९७	८००३
२००७-०८	४७९२	१९१३	६७०५
२००८-०९	४५२५	१५६१	६०८६
२००९-१०	४४४३	१८३७	६२८०
२०१०-११	४१२०	१७२५	५८४५
२०११-१२	३५६४	१३५०	४९१४
२०१२-१३	३५०७	१०७४	४५८१
२०१३-१४	२९६५	९९७	३९६२
२०१४-१५	३०२२	११६४	४१८६
२०१५-१६	१९१७	७६२	२६७९
२०१६-१७	२०७०	७४८	२८१८
२०१७-१८	१०८०	३७१	१४५१
एकूण	**५२७३८**	**२०४६५**	**७३२०३**

(स्त्रोत: आरोग्य संचालनालयाचा फेब्रुवारी २०१८ अखेरचा अहवाल)

- **राज्यात बालमृत्यूचे प्रमाण कमी असल्याची पोकळ वल्गना करणाऱ्या महाराष्ट्रात वर्ष २००४-०५ ते २०१७-१८ या १४ वर्षात ७३ हजार २०३ बालमृत्यूंची नोंद.**
- **० ते १ वयोगटातील बालमृत्यूचे प्रमाण प्रतिवर्षी सरासरी ४ हजार ३०० इतके असून १ ते ६ वयोगटातील बालमृत्यूचे सरासरी प्रमाण १ हजार ६७९ इतके आहे.**
- **वर्ष २००४-०५ ते २०१७-१८ मध्ये ० ते १ वयोगटातील ५२ हजार ७३८ बालमृत्यूंची नोंद झाली.**
- **वर्ष २००४-०५ ते २०१७-१८ मध्ये १ ते ६ वयोगटातील २० हजार ४६५ बालमृत्यूंची नोंद झाली.**
- **वर्ष २०१५-१६ मध्ये नव संजीवनी योजनेंतर्गत तब्बल २ हजार ६७९ बालकांचा मृत्यू झाला. २०१६-१७ मध्ये प्रचंड वाढ होत ही संख्या २ हजार ८१८ पर्यंत पोहोचली. म्हणजेच बालमृत्यू मध्ये वर्षभरात १३९नी वाढ झालेली आहे. प्रगतशील म्हणणाऱ्या महाराष्ट्राला ही आकडेवारी शोभनीय नाही.**

शासनाने दडवली आदिवासी जिल्ह्यातील कुपोषणाची माहिती

राज्यातील आदिवासी कुपोषणाच्या विळख्यात

राज्यातील आदिवासी कुपोषित बालकांची संख्या ११,५२६ आहे. माननीय अर्थमंत्र्यांनी मागील अर्थसंकल्पा दरम्यान मान्य केले की, राज्यात ५०,००० कुटुंबे कुपोषणाच्या विळख्यात आहेत १.९८ कोटी जनता उपाशी किंवा अर्धपोटी राहते राज्यातील १२५ तालुक्यातील मानव विकास निर्देशांक खालावल्याचे समोर आलेले आहे. राज्यातील २ कोटी नागरिकांची दिवसाला १२ रुपये खर्च करण्याचे ऐपत नसल्याचे आपलेच अर्थमंत्री सांगतात राज्याची एवढी विदारक परिस्थिती असताना शासनाची भूमिका कुचकामी ठरल्याचे दिसून येते. राज्य शासन नेहमीच राज्यात कुपोषणाचे प्रमाण फारच कमी असल्याची पोकळ वल्गना करत असते मात्र आरोग्य संचालनालयामार्फत फेब्रुवारी २०१८ रोजी प्रकाशित झालेला राज्याच्या आरोग्याचा अहवाल पाहता त्यात राज्यातील केवळ आदिवासी क्षेत्रामध्ये क्षेत्रामधील कुपोषणाचे भयानक चित्र समोर येते. सदर अहवालातील कुपोषण दर्शविणारा तक्ता खाली देण्यात आलेला आहे. नवनिर्मित आदिवासीबहुल पालघर जिल्ह्यात कुपोषणाची आकडेवारी मागील ३ वर्षांपासून सातत्याने वाढत असल्याचे दिसत आहे. मुंबईच्या प्रकाशामध्ये पालघर सारखा आदिवासी जिल्हा मात्र पूर्णत: अंधारात झाकून गेल्याचे वास्तव शासनाला नाकारता येणार नाही.

राज्यातील आदिवासी भागातील नवसंजीवनी जिल्ह्यातील कुपोषित बालकांची संख्या

तक्ता क्र. ५

जिल्हा	२०१५-१६			२०१६-१७			२०१७-१८(फेब्रुवारी १८अखेर)		
	मध्यम तीव्र कुपोषित	अति तीव्र कुपोषित	एकूण	मध्यम तीव्र कुपोषित	अति तीव्र कुपोषित	एकूण	मध्यम तीव्र कुपोषित	अति तीव्र कुपोषित	एकूण
ठाणे	७८०	१२९	९०९	८११	१३५	९४६	५३५	२३१	७६६
पालघर	७४१२	१८६८	९२८०	७५०६	२०४६	९५५२	३७२४	५०९	४२३३
रायगड	३७	१७	५४	२२	०	२२	१०२	२७	१२९
पुणे	१३५	२५	१६०	७५	१८	९३	८०	४५	१२५
नाशिक	३३९	९१	४३०	३०८	१११	४१९	७४६	२६३	१००९
अहमदनगर	२६३	२४	२८७	२६८	४१	३०९	३५५	४७	४०२
धुळे	१७४	७२	२४६	१६६	६६	२३२	२७९	७३	३५२
जळगाव	८१	२१	१०२	५९	१६	७५	२२	६	२८
नंदूरबार	६५०९	२५४	६७६३	४६१७	१०८३	५७००	३७७७	९२०	४६९७
अमरावती	७१२	८१	७९३	७४२	७९	८२१	७९३	९८	८९१
यवतमाळ	११९	२३	१४२	९३	२०	११३	६४	१७	८१
नांदेड	४५	१४	५९	४९	१४	६३	२८	९	३७
गोंदिया	७६	१६	९२	६९	१६	८५	१७०	१७	१८७
गडचिरोली	२१०	६०	२७०	१०४	३५	१३९	२३३	७५	३०८
नागपूर	५२९	७५	६०४	३०१	३७	३३८	९७	२७	१२४
चंद्रपूर	१८०	६४	२४४	१२०	३५	१५५	२१६	६४	२८०
एकूण	**१७६०१**	**२८३४**	**२०४३५**	**१५३१०**	**३७५२**	**१९०६२**	**११२२१**	**२४२८**	**१३६४९**

स्रोत: आरोग्य सेवा संचालनालयाचा अहवाल फेब्रुवारी २०१८

- **राज्यातील आदिवासी भागात वर्ष २०१६-१७ मध्ये १९ हजार ६२ कुपोषित बालकांची नोंद झाली असून त्यातील ३ हजार ७५२ अति तीव्र कुपोषित तर १५ हजार ३१० बालके ही मध्यम तीव्र कुपोषित अशी आढळलेली आहेत.**

- **राज्यातील आदिवासी भागात वर्ष २०१७-१८ मध्ये (ऑक्टोबर, २०१७ अखेर पर्यंत) १३ हजार ५४९ कुपोषित बालकांची नोंद झाली असून त्यातील २ हजार ४२८ अति तीव्र कुपोषित तर ११ हजार २२१ बालके ही मध्यम तीव्र कुपोषित अशी आढळलेली आहेत.**

- **वर्ष २०१७-१८ मध्ये राज्यांतील सर्वात जास्त कुपोषित जिल्हे नंदूरबार, पालघर, जिल्ह्यात अनुक्रमे ४ हजार ६९७ व ४ हजार २३३ एवढी प्रचंड कुपोषित बालकांची नोंद दिसत आहे.**

नवनिर्मित आदिवासीबहुल पालघर जिल्ह्याचे वास्तव

१ ऑगस्ट २०१४ रोजी ठाणे जिल्ह्याचे विभाजन होऊन आदिवासीबहुल पालघर जिल्ह्याची निर्मिती झाली. आज ३ वर्ष ७ महिने उलटून गेलेत तरीही मुंबई पासून हाकेच्या अंतरावर असलेला पालघर जिल्हा शासनाच्या उदासीनतेमुळे पूर्णपणे दुर्लक्षित राहिलेला आहे.

आदिवासी जिल्हा झाल्यावर आपणास 'अच्छे दिन' येणार असे स्वप्न रंगविणाऱ्या आदिवासींच्या दारात प्रत्यक्षात मात्र बेरोजगारी, दारिद्र्य व भूकबळी यांनी थैमान घातलेले आहे. मागील ३ वर्षात अन्नाअभावी भूकेने तडपून तब्बल १५०० मुलांचा कुपोषणाने मृत्यू झाला. पालघर जिल्ह्यातील कुपोषणामुळे होत असलेल्या बालमृत्यूचा प्रश्न गंभीर असून एप्रिल २०१७ ते जानेवारी २०१८ या १० महिन्याच्या कालावधीत एकूण ३९६ बालमृत्यू झाले आहेत. तर जानेवारी २०१८ या एका महिन्यात एकट्या जव्हार तालुक्यात १०१ बालमृत्यू झाले आहेत. तर पालघरमध्ये २१२ अर्भक मृत्यू झाले आहेत.

पालघर जिल्ह्यातील यावर्षीचा कुपोषणाचा आकडाही गंभीर आहे. जानेवारी २०१७ ते जानेवारी २०१८ या एका वर्षात अतितीव्र कुपोषित बालके ७,७०७ तर मध्यम तीव्र कुपोषित बालके ४६, ८८७ अशी एकूण कुपोषित बालकांची आकडेवारी ५४,५९३ इतकी आहे. कुपोषणाने संपूर्ण जिल्ह्यात थैमान घातलेले असताना शासन मात्र आपली जबाबदारी सातत्याने झटकत आहे. आजही पालघर जिल्ह्यात शासकीय यंत्रणा नावापुरतीही अस्तित्वात नाही. त्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार व कुपोषण यामध्ये पालघर जिल्हा मागासलेला आहे.

खालील रिक्त पदांच्या व अस्तित्वात नसलेल्या कार्यालयांची यादी पाहून आपणासही हे लक्षात येते.

पालघर जिल्ह्याचे विभाजन झाले. त्यानंतर जिल्ह्यात जे विभाग निर्माण करणे आणि तेथील सर्व पदे भरणे आवश्यक होते मात्र तसे झाले नाही. आजही पालघर जिल्हा परिषदेत १० हजार ८१५ पैकी १ हजार ६१८ पदे रिक्त आहेत. जिल्हाधिकारी कार्यालयात ७९४ पैकी २११ पदे रिक्त आहेत. जिल्ह्याच्या रोजगार हमी विभागात १८ पैकी ११ पदे रिक्त आहेत. जिल्हा पुरवठा विभागातील ३८ पैकी एकच पद भरलेले आहे. नियोजन विभागात १८ पैकी १३ पदे रिक्त आहेत. माहिती अधिकारी कार्यालयाची ७ पैकी ४ पदे रिक्त आहेत.

पालघर जिल्ह्यातील रोजगार हमी उपजिल्हाधिकारी, जिल्हा पुनर्वसन अधिकारी सहाय्यक निवासी उपजिल्हा अधिकारी, जव्हार, तहसिलदार मोखाडा-विक्रमगड, अपर तहसिलदार, जिल्हाधिकारी कार्यालय जव्हार ही महत्त्वाची पदे आज घडीला रिक्त आहेत. ४५ तलाठ्यांच्या जागा मान.उच्च न्यायालयांच्या स्थगिती आदेशामुळे रिक्त आहेत.

पालघर मधील जिल्हा परिषदेच्या मुख्यालयात ५४ पैकी २६ पदे भरलेली असून २८ पदे रिक्त आहेत.

जिल्ह्यात माता-बाल संगोपन अधिकारी, अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी सहाय्यक जिल्हा आरोग्य अधिकारी ही सर्व महत्त्वाची पदे रिक्त आहेत. मोखाडा, जव्हार, डहाणू आणि तलासरी तालुका आरोग्य अधिकाऱ्यांची पदे रिक्त आहेत. वैद्यकीय अधिकारी गट 'अ' यांची ८ तर गट 'ब' यांची १९ पदे रिक्त आहेत. कार्यालयासाठी प्रशासकीय अधिकारी, सांख्यिकीय अधिकारी ही पदेच निर्माण झालेली नाहीत तर सांख्यिकीय पर्यवेक्षक व सांख्यिकीय अन्वेषक ही दोन्ही पदे रिक्त आहेत.

जिल्हा शल्य चिकित्सक:

पालघर जिल्ह्याला केवळ एका जिल्हा शल्य चिकित्सकांची जागा भरलेली आहे. त्याला कार्यालय आणि कर्मचारी वर्गही नाही. मुख्यालयातील निवासी वैद्यकीय अधिकारी पद जिल्हा निर्माण झाल्यापासून रिक्त आहे. १२ वैद्यकीय अधिक्षकांपैकी ७ पदे रिक्त आहेत. ५९ वैद्यकीय अधिकाऱ्यांपैकी १२ पदे रिक्त आहेत. तसेच निवासी अधिकारी (विस्तारीत) यांचे पद रिक्त आहे. ६ अधिक्षकांची पदे रिक्त आहेत. जिल्हा क्षय रोग तज्ज्ञ, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा मनोरुग्ण तज्ज्ञ व १ फिजिशियनचे पद रिक्त आहे.

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, जिल्हा पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा तुरुंग अधीक्षक, जिल्हा न्यायालय, जिल्हा ग्राहक विकास मंच, जिल्हा क्रीडा विभाग, जिल्हा औद्योगिक व कामगार न्यायालय, जिल्हा सामाजिक वनीकरण, मृद्संधारण, जिल्हा उद्योग कार्यालय, जिल्हा भूमी अभिलेख, जिल्हा मुख्य न्यायाधीश इत्यादी पदे आणि विभागच निर्माण केलेले नाहीत. याचा परिणाम जिल्ह्यातील विकास कामे आणि प्रशासकीय कामकाजावर होतो.

प्रगत महाराष्ट्रातील आदिवासी देशांतील आदिवासींपेक्षा दुर्दैवी

भारतातील व महाराष्ट्रातील कुपोषित प्रौढ पुरुष व स्त्रिया यांचे प्रमाण

तक्ता क्र. ६ (टक्केवारी)

प्रवर्ग	पुरुष	स्त्रिया
भारत- आदिवासी	४०	४९
महाराष्ट्र आदिवासी	५२.६	६२.५

(स्त्रोत: नियोजन आयोग, २०११)

देशातील शंभरात ४० आदिवासी अर्धपोटी व कुपोषित तर प्रगत महाराष्ट्रात ५२ आदिवासी अर्धपोटी व कुपोषित राज्यातील आदिवासींची एवढी दारुण परिस्थिती असताना आमची मान ताठ कशी राहू शकते. जर पोषण आहार हा मानवी विकासाचा निर्देशांक म्हणून विचारात घेतला तर, महाराष्ट्रातील आदिवासी लोक हे देशातील सरासरी आदिवासी लोकांपेक्षा अधिकच वंचित आहेत. भारतीय मानव विकास अहवालामध्ये असे प्रतिपादन केले आहे की, महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकांची परिस्थिती, देशातील सरासरीपेक्षा अत्यंत दयनीय अशी आहे.

(स्त्रोत: नियोजन आयोग, २०११:७१)

आदिवासींच्या विकासासाठी केळकर समितीच्या महत्त्वपूर्ण शिफारशी

- आदिवासींच्या विकासासाठी आवश्यक साधनसंपत्ती पुरवून त्यांना सक्षम करणे हे आपल्या राज्याच्या धोरणांचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. योग्य निधी व आदिवासी विकासाला चालना देणे आवश्यक आहे.
- आदिवासी लोकांचा मानवी विकास निर्देशांक राज्याच्या सरासरी इतका आणावा. आदिवासी लोकांचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक प्रादेशिक दरडोई उत्पन्नाइतके किंवा त्यांच्या किमान ८०% इतके आणावे.
- जिल्हे व तालुके यांचा पुन्हा आराखडा तयार करावा, म्हणजे तेथे आदिवासी लोक बहुसंख्येने असतील असे एकूण जवळपास ८ जिल्हे व १०० तालुके असतील. आदिवासी समाजाला स्वत:चा विकास करता यावा यासाठी, त्यांच्या अधिकारात प्रक्रांती घडवून आणणे आणि त्यांच्या क्षमतेचा विकास करावा. जेणेकरून ५०% जनजाति उपयोजना अर्थसंकल्प नियंत्रणात येईल आणि ग्रामसभेकडून त्याचे व्यवस्थापन करता येईल.
- आदिवासी लोकांच्या जमीन सुधारणांची, अनुसूचित क्षेत्रांसाठी पंचायत विस्तार आणि वन हक्क अधिनियम यांची पूर्णपणे अंमलबजावणी करणे; ज्यामुळे कोणतेही आदिवासी कुटुंब किंवा गाव या तीन हक्कांपासून वंचित राहणार नाही.
- आदिवासी सल्लागार परिषदेची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी लक्षात घेता, तिच्या वर्षातून किमान ६ वेळा, प्रत्येक वेळी एक पूर्ण दिवस, मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठका घेण्यात याव्यात. आदिवासी सल्लागार समितीच्या वार्षिक कामगिरीचा अहवाल राज्य विधानसभेत सादर करण्यात यावा.
- महाराष्ट्र शासनाने विधानमंडळाच्या अधिनियमानुसार किंवा राज्यपालांच्या आदेशाने असे बंधनकारक करावे की, जनजाति क्षेत्र उपयोजनेचा निधी व्यपगत करू नये किंवा इतर प्रयोजनासाठी वळवू नये. (आंध्र प्रदेश विधानसभेने असा अधिनियम नुकताच संमत केला आहे.)
- विधानमंडळाची अनुसूचित जमाती कल्याण समिती पुन: स्थापित करावी व तिला स्थायी समितीचादर्जा द्यावा आणि तिचा अहवाल विधानमंडळाच्या पटलावर ठेवावा व त्यावर सखोल चर्चा करावी.
- दोन लक्ष आदिवासी युवकांना स्वयंरोजगार करता यावा यासाठी व्यवसाय शिक्षण/व्यावसायिक शिक्षण देणे आणि वित्तीय व व्यवस्थापन पाठबळ देण्यात यावे. सुशिक्षित बेरोजगार आदिवासी युवकांसाठी व्यवसायिक प्रशिक्षण देणे, वीज भांडवल आणि खेळते भांडवल उपलब्ध करुन देणे, तसेच बाजाराशी सांगड घालून देण्याची व्यवस्था करणे यांवर भर देणारे विशेष कार्यक्रम तयार केले पाहिजेत. आदिवासी युवकांकरिता असलेल्या व्यावसायिक प्रशिक्षणात कृषि, मत्स्यव्यवसाय, कृषि-उद्योग, वनिकरण, फलोत्पादन, जैवविविधता, जल व ऊर्जा व्यवस्थापन आणि स्थानिक उद्योगांमध्ये नव्याने उपलब्ध होणाऱ्या संधीची जाणीव करून देण्यावर भर असला पाहिजे.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी अधिनियमांतर्गत रोजगारनिर्मिती प्रकल्प सर्व ग्रामसभांमध्ये हाती घेण्यात यावेत आणि जनजाति क्षेत्रातील आपद्ग्रस्तांचे हंगामी स्थानांतरणाचे प्रमाण कमी करण्याच्या उद्देशाने नियमित रोजगार पुरविण्यात यावा. महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना कार्यक्रम आदिवासी क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात यावा. किमान एक दशलक्ष आदिवासी कुटुंबाना म्हणजेच जनजाति उपयोजनेतील दोन दशलक्ष आदिवासी कुटुंबांना म्हणजेच जनजाति उपयोजनेतील दोन दशलक्ष प्रौढांना किमान २०० दिवसांचा रोजगार देण्याचे वार्षिक उद्दिष्ट पुढील १० वर्षांकरिता ठेवले पाहिजे.
- सर्व शिक्षा अभियानातील तरतुदींचे अनुपालन करून हंगामी स्थानांतरीत बालकांकरिता विशेष हंगामी वसतिगृहे अथवा इतर व्यवस्था केली पाहिजे.
- आदिवासी क्षेत्रातील माता, नवजात शिशु आणि बाल आरोग्य पोषण यात सुधारणा करण्यासाठी बालमृत्यू मूल्यन समितीच्या (महाराष्ट्र शासन २००५) शिफारशींची ताबडतोब अंमलबजावणी केली पाहिजे. एकात्मिक बाल विकास योजनेतील प्रत्येक बालकाच्या पोषणावरील तरतूद, जनजाति क्षेत्र उपयोजनेतील क्षेत्रांसाठी वाढविण्यात आली पाहिजे.

शासन या गोष्टी करेल का?

कुपोषण हा आजार नसून खरा आजार भूक आहे. कुपोषणावर तात्पुरत्या मलमपट्टी करणाऱ्या उपाययोजनांनी हा प्रश्न सुटणारा नाही त्यासाठी भूक आणि दारिद्र्याच्या मुळावरच घाव घालावा लागेल. कुपोषणाचा प्रश्न हा भूकेशी, दारिद्र्याशी निगडीत असून त्या प्रश्नाची उकल करण्यासाठी तो प्रश्न समूळ संपविण्यासाठी आपल्याला दोन आघाड्यांवर काम करण्याची गरज आहे. एक म्हणजे तात्काळ करावयाची उपाययोजना आणि दुसरे म्हणजे दूरगामी दीर्घकालीन उपाययोजना.

या प्रश्नांवर गेली तीन दशके ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक इथल्या आदिवासी दुर्गम भागात प्रत्यक्ष काम करीत असताना अनुभवाच्याआधारे आम्ही जी निरीक्षणे नोंदवली त्याच्याआधारे आम्ही काही तात्काळ करावयाच्या उपाययोजना तसेच दीर्घकालीन उपाययोजना सुचवित आहोत. आपण याचा सहानभूतीने विचार करून शासनाला स्पष्ट निर्देश द्यावेत ही विनंती.

कुपोषणावर मलमपट्टीचे उपचार करून स्वातंत्र्यांच्या ७० वर्षानंतरही आपण गरिबीची चेष्टा करीत आहोत. हा या देशावर आणि समाजावर लागलेला कलंक आहे. याचे भान ठेवून या देशात कुणी उपाशी रहाणार नाही अशी व्यवस्था करणे ही आपली घटनात्मक जबाबदारी आहे. सन्मानाने जगण्याचा मूलभूत अधिकार या देशातल्या प्रत्येक व्यक्तीला संविधानाने बहाल केला आहे. त्यामुळे तो प्रत्येकाला देणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. यासाठी निधीची कमतरता हे कारण शासनाने देऊ नये. जोवर आदिवासींचे दारिद्र्य जात नाही तोवर भूकबळी जातच रहाणार हे लक्षात घ्यावे आदिवासी भागातील वनांचा आणि शेतीचा विकास तसेच रोजगार, सिंचन व्यवस्था, दळणवळण व संपर्काची साधने सक्षम करणे आवश्यक आहे.

उपाययोजना:

आरोग्य :

१. राज्यात आता तातडीने निर्माण झालेल्या कुपोषित बालकांच्या वाढत्या मृत्यूंबाबत शासनाला सातत्याने जागृत करीत आहोत. 'ग्राम बाल विकास केंद्र' बंद झाल्याने बालमृत्यूत वाढ होईल याची कल्पना शासनाला दिली. परंतु प्रत्यक्षात आजही ही 'ग्राम बाल विकास केंद्र' सुरू करण्यात आलेली नाहीत. जानेवारी २०१६ मध्ये भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम 'अमृत आहार योजने'ची घोषणा करण्यात आली परंतु बहुसंख्य ठिकाणी ती आजही कार्यान्वित करण्यात आलेली नाही. त्याशिवाय 'ग्राम बाल विकास केंद्र' ही कुपोषित मुलांच्या पूरक पोषण आहारासाठीची योजना होती, मात्र 'अमृत आहार योजना' ही गर्भवती व स्तनदा मातांसाठी बनविण्यात आलेली असून यात कुपोषित बालकांना समाविष्ट करण्यात आलेले नाही. कुपोषित बालकांशिवाय ही योजना अत्यंत सदोष असून ती आहे त्या स्वरुपात अंमलात येणे पूर्णपणे अव्यवहार्य आहे.

२. THR अंतर्गत मिळणारे अन्न हे जनावरांना ही खाण्याच्या योग्यतेचे नसल्याने पूर्णपणे बंद करण्यात येऊन ताजा पोषण आहार मुलांना मिळेल अशी व्यवस्था करावी. तसेच प्रत्येक दिवसाला प्रत्येक मुलामागे पोषण आहारासाठी ५रु. ९२ पै. देण्यात येत आहेत. ते महागाई निर्देशांकानुसार देण्यात यावेत. पोषण आहारासाठी मिळणारा हा निधी महागाई निर्देशांकाशी जोडलेला असावा. THR ऐवजी शिजवलेले अन्न मुलांना देण्यात यावे.

३. कुपोषित मुलांच्या सर्वेक्षणामध्ये तात्काळ बदल करून कुपोषित मुलांची आकडेवारी अंगणवाडी सेविकामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्राप्रती प्रमाणित करण्यात यावी. दर महिन्याच्या ५ तारखेच्या आत ही आकडेवारी प्रमाणित करण्यात यावी व Real Time Monitoring पद्धतीने त्याची नोंद ठेवण्यात यावी तसेच ती Online करण्यात यावी.

४. मध्यम तीव्र कुपोषित आणि अति तीव्र कुपोषित बालकांसाठी पोषण पुनर्वसन केंद्र आणि बाल उपचार केंद्र प्राथमिक आरोग्य केंद्रातच तात्काळ सुरू करण्यात यावीत. त्यासाठी आवश्यक कर्मचारी वर्ग आणि पुरेसा निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा.

५. अंगणवाडीतील सर्व बालकांना रोज एक अंडे आणि केळी देण्यात यावीत. अंगणवाडीतील सर्व बालकांना ३० मिली. खाद्यतेल देण्यात यावे.

६. सर्व आदिवासी कुटुंबांना अंत्योदय योजनेचा लाभ देण्यात यावा. आणि त्यांच्या प्रत्येक रेशनकार्डवर ३५ किलो धान्य सोबत ५ किलो खाद्यतेल, ५ किलो डाळ, ५ किलो साखर किंवा गूळ हा अंत्योदय योजनेच्या धर्तीवर सवलतीच्या अत्यल्प दरात उपलब्ध करून द्यावा.

७. आरोग्य विभागात योजनेची अंमलबजावणी करणारे हातच जर नसतील तर सक्षम अंमलबजावणीची अपेक्षा तरी कशी ठेवायची? राज्यात आणि पालघर जिल्ह्यात कुपोषणाशी संबंधित सर्व विभागांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर रिक्त पदे आहेत ती विनाविलंब भरण्यात यावीत.

८. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची अवस्था अत्यंत दयनीय असून केवळ एका वैद्यकीय अधिकाऱ्यांवर ती अवलंबून आहे. विनाविलंब तात्काळ कुपोषणग्रस्त भागात किंवा अनुसूचित क्षेत्रात सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना एक एम.बी.बी.एस वैद्यकीय अधिकारी व दोन बी.ए.एम.एस. अधिकारी नियुक्त करण्यात यावेत आणि त्यांच्यासाठी सुसज्ज निवासस्थानाची व्यवस्था करण्यात यावी.

९. राज्यात आदिवासी क्षेत्रात काम करणारे ७९१ वैद्यकीय अधिकारी गेली १२ वर्षे अस्थायी पद्धतीने काम करीत आहेत. त्यांना विनाविलंब सेवेत कायम करण्यात यावे.

१०. महाराष्ट्र राज्याला सक्षम आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी आवश्यक आहे. राज्यात सार्वजनिक आरोग्य विभागात जिल्हा परिषदेतील कर्मचारी वर्ग वगळता उपलब्ध असणारा वर्गनिहाय कर्मचाऱ्यांची ५३ हजार ९९२ पदे मंजूर असताना फक्त ३७ हजार ८११ पदे भरलेली आहेत तर १६ हजार १८१ पदे रिक्त आहेत. म्हणजेच आजही मंजूर असलेली ३०% पदे रिक्त आहेत. राज्यात वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची १० हजार १४३ पदे मंजूर असताना फक्त ७ हजार ५३२ पदे भरली असून २ हजार ६११ पदे रिक्त आहेत. यामधील कहर म्हणजे विशेषत: वर्ग १ या महत्त्वाच्या वैद्यकीय तज्ज्ञ पदांची स्थिती फारच विदारक आहे. ६२७ पदे मंजूर असताना फक्त १६१ पदे भरलेली आहेत. तब्बल ४६६ पदे रिक्त आहेत. रिक्त पदांची टक्केवारी ७४% आहे. ही पदे त्वरित भरण्यात यावीत.

११. २ जून २०१२च्या शासन निर्णयानुसार कुटीर रुग्णालय जव्हार याचे श्रेणीवर्धन करून २०० खाटांचे रुग्णालय मंजूर करण्यात आले आहे. परंतु गेल्या ४ वर्षात एक वीटही रचली गेली नाही अथवा एका शिपायाचीही नेमणूक केलेली नाही. राज्यातील बहुतांशी ग्रामीण रुग्णालये १० वर्षांपूर्वी मंजूर असूनही फक्त कागदावर आहेत. त्यासाठी तात्काळ जागेची व निधीची उपलब्धता करून ते सुरू करण्यात यावे.

१२. प्रत्येक ग्रामीण रुग्णालयात स्त्रीरोग तज्ज्ञ व बालरोग तज्ज्ञ विनाविलंब नेमण्यात यावेत आणि त्यांना किमान १,५०,००० रु. इतके (मासिक वेतन व भत्ते मिळून) मिळतील अशी व्यवस्था करण्यात यावी.

१३. राज्यात बाल विकास प्रकल्प अधिकाऱ्यांच्या ५५३ मंजूर पदांपैकी ३९० पदे रिक्त असून मुख्यसेविकांची ५७०, अंगणवाडी सेविकांची १,८८३ तर अंगणवाडी मदतनीसांची ५,४५२ पदे रिक्त आहेत.

रोजगार हमी :

१. कुपोषणाचा प्रश्न हा भूक, दारिद्र्याशी निगडीत असल्याने तो थेट रोजगाराशी जोडलेला आहे. रोजगार हमीची अंमलबजावणी राज्यभर एकूणच चिंताजनक आहे. गेल्या पाच वर्षात रोजगार २० टक्क्यांवर आला आहे. १५ ऑगस्ट ते १५ ऑक्टोबर हा आदिवासी भागात भूकेचा काळ असतो या काळात वन विभागाची आणि सार्वजनिक बांधकामाची तसेच व्यक्तीगत लाभाची कामे निघू शकतात.

२. कामाची मागणी येण्याची वाट न पाहता युध्दपातळीवर अभियान राबवून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती केली गेली पाहिजे. कामाचे वेतन योग्य वेळात आणि नियमानुसार झाले पाहिजे. किमान वेतनापेक्षा कमी वेतन देण्यात येणार नाही याच्या स्पष्ट सूचना देण्यात याव्यात.

३. आदिवासी भागात १० ग्रामपंचायतीसाठी १ याप्रमाणे तांत्रिक अधिकारी नेमण्यात यावेत. त्यात केवळ कृषि ऐवजी स्थापत्य अभियंत्याचाही समावेश करण्यात यावा.

४. रोजगार हमी योजना नायब तहसिलदार हे पद सर्व आदिवासीबहुल तालुक्यात निर्माण करून भरण्यात यावे.

५. रोजगार हमी योजनेवर असणाऱ्या सर्व कंत्राटी DTP OPERETER कर्मचाऱ्यांना कायमस्वरूपी सेवेत घेण्यात यावे. आज ते वापरत असलेले संगणक कालबाह्य झाले असून त्यांना उच्च क्षमतेचे संगणक फक्त रोजगार हमीच्या कामासाठी पंचायत समिती व तहसिल कार्यालयाला प्रत्येकी ४ विनाविलंब देण्यात यावेत त्यास जनरेटर, इंधन व वाय-फाय इत्यादी सेवा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.

६. रोजगार हमी योजनेखाली वैयक्तिक लाभाच्या योजनांवर भर द्यावा. उदाहरणार्थ शेती उत्पादक करणे, मृद आणि जलसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर निर्माण करणे. वृक्ष लागवड व फळझाडांची लागवड करणे इत्यादी तसेच कायमस्वरूपी दारिद्र्य जाण्यासाठी त्यांना त्यांच्या स्वत:च्या शेतात काम करण्यासाठी रोजगार हमीतूनच मजूरी देण्यात यावी. ठक्करबाप्पा योजनेचा निधी जलसंधारणाकडे वर्ग करण्यात यावा.

७. रोजगार हमी योजनेंतर्गत ज्या विविध यंत्रणा रोजगार निर्मितीच्या कामात जबाबदार आहेत त्यामध्ये सार्वजनिक बांधकाम विभाग ही प्रमुख यंत्रणा आहे. विशेषत: पावसाळ्यात जेव्हा वन विभागाशिवाय अन्य यंत्रणा काम करू शकत नाहीत त्यावेळी सार्वजनिक बांधकाम खात्याची कामे सहज उपलब्ध होऊ शकतात. परंतु सार्वजनिक बांधकाम खात्याचा कल ठेकेदाराकडून कामे करून घेण्याचा असतो. त्यामुळे मजूरनिर्मितीप्रधान कामाला अधिकारी प्राधान्य देत नाहीत व अनेक ठिकाणी कामास स्वारस्य दाखवत नाहीत. यासाठी रोजगार हमीच्या कामाबाबत टाळाटाळ करणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर कारवाई करण्यात यावी व त्यांना या कामासाठी जबाबदार धरण्यात यावे.

वनाधिकार :

१. वनाधिकार कायद्याची अंमलबजावणी अत्यंत सदोषपणे व धीम्यागतीने चालू आहे. एकट्या पालघर जिल्ह्यात ४२ हजार ६९३ दावे दाखल करण्यात आले. आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन यापैकी १९ हजार ७११ दावे ग्रामसभेने नामंजूर करण्यात आल्याचे दाखविण्यात आले. केवळ उपविभागीय अधिकारी स्तरावर १८ हजार २२६ दावे मान्य करण्यात आले तर जिल्हास्तरावरील ६३८ दावे प्रलंबित ठेवून १७ हजार ५८९ दावे मंजूर करण्यात आले. उपविभागीय स्तरावर ३ हजार १२८ दावे अमान्य करण्यात आले. याचा अर्थ केवळ ४१ टक्के मान्य करण्यात आले असून ५९ टक्के दावे डावलण्यात आले.

२. दावे अमान्य करताना अन्यायकारक पद्धतीने करण्यात आले. काहींना बिगर आदिवासी म्हणून दाखविण्यात आले. तर काहींना दावे जिल्हा परिषदेकडे असतानाही महानगरपालिकेत दाखविले गेले.

३. सन २००२ साली ज्या वनपट्टेधारकांना पात्रतेचे दाखले मिळाले त्यांचे दावेही अमान्य करण्यात आले किंवा त्यांचे क्षेत्र अत्यल्प दाखविण्यात आले. याबाबत जिल्हाधिकाऱ्यांना फेर सुनावणी घेण्याचे आदेश देऊनही काहीही प्रगती झालेली नाही.

४. आदिवासी विकास विभागाकडे या कायद्याची अंमलबजावणी सोपविण्यात आली. ती करण्यासाठी त्यांनी महसूल खात्याला जिल्हा उपविभाग व तालुका पातळीवर कंत्राटी अधिकारी नेमण्यास सांगितले. परंतु तरीही त्यांचे वेतन कधीही वेळेत केले जात नाही.

इतर :

१. रेशन धान्य दुकानदारांना अंत्योदय योजनेखाली देण्यात येणारा मोबदला कमी असल्यामुळे त्यांचा भ्रष्टाचाराकडे कल वाढतो. वाहतूकीचा खर्च गोदाम ते रेशनिंग दुकान व हमाली हा खर्च शासनाने करावा व त्यांना मोबदलाही वाढवून यावा

२. शासन निर्णयाप्रमाणे संवेदनशील आदिवासी प्रकल्पात प्रकल्प अधिकारी म्हणून भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी नेमण्यात येण्याचे निर्देश शासनास देण्यात यावेत. तोवर अप्पर जिल्हाधिकारी दर्जाचा अधिकारी नियुक्त करण्यात यावा.

३. कौशल्य विकासासाठी स्वतंत्र निधी आदिवासी क्षेत्राकरिता देण्यात यावा.

४. महिला व बाल विकास विभाग, आदिवासी विकास विभाग, सार्वजनिक आरोग्य विभाग व अन्न व नागरी पुरवठा विभाग यांच्यातील समन्वयाच्या अभावामुळे कुपोषित बालके व माता यांची होणारी परवड लक्षात घेता मंत्रालयीन स्तरापासून जिल्हा स्तरापर्यंत, जिल्हा स्तरापासून तालुका स्तरापर्यंत समन्वय समिती स्थापन करून त्याचे उत्तरदायित्व निश्चित करण्याचे निर्देश देण्यात यावेत.

५. आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्व अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना सर्व सुविधांनी युक्त अशी निवासस्थानाची सोय करण्यात यावी.

६. संपर्क व्यवस्था अत्यंत खुजी असल्याने भ्रमणध्वनीचा संपर्क होऊ शकत नाही. सामाजिक उत्तरदायित्व म्हणून प्रत्येक मोबाईल कंपनीला विशिष्ट क्षेत्र पूर्णत्वाने जोडण्याची सक्ती करण्यात यावी हे न केल्यास अशा कंपन्यांवर बंदीची देखील कारवाई देशभरात करावी.

७. **ग्रामीण भागात डॉक्टर्स उपलब्ध होत नाही:** नवीन वैद्यकीय अधिकारी या भागात येऊन काम करणे पसंत करीत नाहीत. त्यामुळे 'त्यामुळे आर्मी मेडिकल फोर्स'च्या धर्तीवर नागरी वैद्यकीय दल निर्माण करण्यात यावे. प्रत्येक मेडिकल कॉलेजमध्ये काही जागा या आरक्षित ठेवाव्यात आणि त्या जागेवर प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा शिक्षण आणि निवासाचा सगळा खर्च सरकारने उचलावा. या बदल्यात शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्या विद्यार्थ्यांना शासन सांगेल तिथे ग्रामीण भागात किमान पंधरा वर्षे शासकीय सेवा देण्याची सक्ती करावी.